

СПОГАДИ

1996 р. відзначив своє п'ятидесятиліття Інститут філософії НАН України.

Національний університет «Києво-Могилянська Академія» має постійні творчі контакти з цією науковою установою. Провідні фахівці інституту допомагають в реалізації навчальних програм з філософії, що здійснюються в НаУКМА, вони є науковими керівниками й рецензентами курсових, кваліфікаційних бакалаврських робіт і магістерських дисертацій.

Викладачі і студенти НаУКМА беруть участь у наукових конференціях та інших заходах, що проводяться в Інституті філософії НАН України.

Окремим аспектам складного шляху пройденого колективом Інституту впродовж півстоліття його історії, присвячено публікацію проф. В. Горського,

В.Горський

ДЕЩО ПРО ІСТОРІЮ З ІСТОРІЄЮ ФІЛОСОФІЇ

(Суб'єктивні роздуми з приводу ювілею)

Кажуть, що у Французькій Академії наук існує правило, за яким сфера компетенції історичних досліджень не може поширюватися на події, що відбулися менш ніж п'ятдесят років тому. Гадаю, таке обмеження не позбавлене сенсу. Адже важко, — ба неможливо, — послідовно дотримуватися науково-об'єктивної позиції, оцінюючи те, безпосереднім свідком чого ти був сам, в чому брав участь, що складає частину твого власного життя, з п'ятидесяти років, якими вимірюється термін існування Інституту філософій НАН України, майже 35 я провів у його колективі й, зрозуміло, писати про шлях, пройдений ним, для мене означає звертатися пам'яттю до власної молодості, моїх колег і друзів, в колі яких значною мірою проходило моє свідоме життя в філософії. Важко в такій ситуації претендувати на об'єктивний, безсторонній погляд. Отже, сказане далі є не більше, ніж суб'єктивні свідчення учасника подій, про які йдеться. І все ж таки, з огляду інтересів майбутнього науково-історичного досліджу, такі нотатки, мабуть, теж не позбавлені певного сенсу. «Торжество історичної критики, — зауважував В.О. Ключевський, — з того, що говорять люди певного часу, підслухати те, що вони замовчували» (*Ключевский В.А. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории.* — М., 1968. — С. 349). Те, про що не розповідала епоха, що вона в силу різних причин відносила до «зони замовчування» й без врахування чого образ епохи буде неповним, допомагають дослідникові «почути» свідчення тих, хто на-

лежав до цієї епохи. Власне, таке міркування й спонукало мене взятися за написання цих суб'єктивних нотаток свідка... Складність ще й в тому, що свідок має вести оповідь про стан історико-філософських досліджень, оскільки впродовж усього життя належав саме до цієї професійної галузі сучасної філософії. Як гармонійно сполучити неминучий суб'єктивізм, природний під час оповіді про власне життя, з обов'язковим об'єктивізмом, до чого прагнув, реалізуючи професійні програми, спрямовані до історико-філософської реконструкції образу минулого? Ця дилема перша, але не остання, яка створює напругу неоднозначності, внутрішньої суперечливості, що притаманна буде подальшій оповіді. Нічого не вдієш — адже такою неоднозначною є не лише ситуація, в якій опинився оповідач, а й епоха, й стан філософії в нашій країні впродовж часу, про який йдеться.

Неоднозначною є й дата ювілею, що його 1996 р. відзначив мій Інститут. Адже, якщо говорити про історію Інституту як академічного осередку, що координував дослідження в галузі філософії, які відбувалися в Україні, то початки її сягають більш раннього періоду. Можна відлік цієї історії вести з 1920 р., коли при історико-філологічному відділі АН України було створено Комісію по вивченню громадських течій на Україні, де велися в тому числі й філософські дослідження. Можна — з 1922 чи 1925 р., коли при соціально-економічному відділі Академії наук почав працювати семінар з вивчення суспільного життя (1922), через три роки пере-

йменованій на семінар соціальної філософії (1925). Такою датою можна вважати 1926 р., коли при Академії наук було створено Київську науково-дослідну кафедру марксизму-ленінізму. Щоправда, академічним осередком, що здійснювали дослідження в галузі філософії, протистояли більш могутні позаакадемічні центри, які об'єднувалися у Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). Серед них був і Інститут філософії. Більш того, з огляду «чистоти» віри у марксизм-ленінізм, академічні установи були під серйозною підозрою. Невипадково один із тогочасних керівників філософських установ Р.С. Левик, коментуючи створення науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при Академії наук, зазначав, що кафедра існувала «при тій академії, з якою нам доводилося ідеологічно боротися», отже, справді, це «при» — досить діалектичне (Цит. за: «Розвиток філософії в Українській РСР» - К., 1968. - С. 496).

Боротьба за марксистсько-ленінське «очищення» Академії наук завершилася у 1937 р., коли як свідчення одержаної перемоги ВУАМЛІН припинив своє альтернативне по відношенню до Академії наук існування. До складу Академії наук увійшли науково-дослідні інститути ВУАМЛІН за одним лише винятком. У переліку їх відсутня згадка про Інститут філософії.

Склалась, на жаль, досить «природна» для того часу ситуація. Ніяких офіційних ухвал про закриття Інституту не приймалося, але одного дня він припинив своє існування, коли останній, що досі був на волі, його співпрацівник опинився за ґратами НКВС, там, де вже перебували його колишні колеги. З одним із цих «останніх жертв» передісторії нашої установи я вже в часи хрущовської «відлиги» майже водночас прийшов працювати до Інституту. Микола Захарович Юшманов повернувся після «вимушеної перерви», що тривала майже 25 років.

У нашому відділі М.З.Юшманову було доручено відновити інформацію про тих, хто працював на філософській ниві впродовж 20—30-х років й діяльності яких було покладено край репресіями в середині 30-х років,

Пам'ятаю, який спротив зустріли публікації, що містили згадку про С Семковського, В.Юринця, П.Демчука та інших філософів, що загинули в ті роки, з боку Я.С.Блудова — харківського філософа, доля якого від згадуваних відрізнялася хіба що

тим, що він, будучи репресованим й зазнавши на собі весь жах сталінських таборів, все ж таки вижив. Він з обуренням виступав в нашому Інституті проти відновлення пам'яті про своїх колишніх колег, цих, за його характеристикою, «ідеологів куркульства», «агентів буржуазного ідеалізму», не гідних лишатися в пам'яті нашої культури. — Як же так, — запитували ми, молоді, — адже жертвою репресій були не тільки вони, а й Ви? Хіба власний життєвий досвід не переконує в несправедливості кари, якої зазнали ваші колеги-філософи? — Кара й забуття були справедливі, — відповідав нам Яків Семнович. — Лише зі мною трапилася трагічна помилка. Але такі помилки у великій справі теж можна зрозуміти. Ліс рубають — тріски летять.

Так, до мене й моїх товаришів долітали відгомін подій, що склали передісторію нашого Інституту. Згадав я ці давні часи не випадково. Адже неоднозначність ситуації, в якій опинилася філософія в Радянській Україні наприкінці 20-х й в наступні 30-ті роки, певним чином визначала й умови її існування принаймні впродовж наступних п'ятидесяти років, що минули від 1946 р., коли в системі Академії наук офіційно було започатковано діяльність Інституту філософії.

Трагічний підсумок передісторії інституціональної академічної філософії, що завершилася у 1937 р., був цілком логічним, якщо зважити на офіційне розуміння сутності й значення філософії, яке насаджувала партія комуністів. Складовими цього бачення були, по-перше, ствердження філософії історичного та діалектичного матеріалізму в його сталінській, звільгаризованій інтерпретації єдино істинним підсумком всесвітнього розвитку філософської думки й, по-друге, проголошення філософії діамату і істмату теоретичним ґрунтом пролетарської ідеології, що по суті вело до ототожнення філософії з класовою ідеологією взагалі. «Діалектичний матеріалізм є світогляд марксистсько-ленінської партії», — такими словами починалася праця Й. Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм».

Ствердження такого розуміння передбачало спочатку витіснення будь-яких немарксистських шкіл і течій з актуального поля філософської рефлексії — це завдання по суті на початок 30-х в Україні було розв'язане. Але очікуваного розквіту марксистсько-ленінської філософії після цього не стало і не могло настати. Перемога вияви-

лася «піровою». Філософія діамату потрапила в зону безповітряного простору, зону, в якій по суті неможлива будь-яка життєдіяльність на власне філософському ґрунті, й тому інституціональне філософування в системі Академії наук взагалі припинилося з середини 30-х років.

Інакше й не могло статися. З часів Сократа усвідомлено, що філософія не прокоує істину, а сенс свій вбачає в пошуку її, що здійснюється через діалог, який передбачає толерантне, співчутливе й уважне ставлення до іншої думки. Філософувати не можна, не виробивши в собі здатності почути іншу думку. Можливість же для вироблення й реалізації цієї здатності абсолютно виключалася. Це й справило згубний вплив на долю власне офіційно декретованої філософії діалектичного та історичного матеріалізму. Адже і в її межах аргументом дискусії неминуче виступала відповідність канонізованому підходу, відступ від якого розцінювався не як теоретична помилка, а як зрада пролетарської ідеології. Тим самим дискусія переносилася з академічних конференц-залів до кабінетів слідчих НКВС, де й підводився підсумок вже згідно з логікою не філософського дискурсу, а тією, якою керувалися господарі кабінетів НКВС.

І все ж панівну систему результат, до якої вона привела академічні філософські установи, теж не влаштував. Офіційна ідеологія, особливо за умов реалії післявоєнного світу, потребувала зусиль для свого обґрунтування та виправдання, що, згідно з пануючою доктриною, мала здійснювати філософія. Це, зрештою, й зумовило відкриття у 1946 р. в складі установ Академії наук Інституту філософії.

Неоднозначність, парадоксальність ситуації полягала в тім, що філософії наказано було жити за умов, що виключали можливість нормального філософського мислення. Адже, як і раніше, критерієм істинності будь-якого філософського розв'язання проблеми вважалася відповідність його канонізованим постулатам діамату. Як і раніше, суворо каралися наміри вийти за межі догматизованої схеми. Як і раніше, заборонялися спроби конструктивного використання новітніх результатів, здобутих сучасною немарксистською філософською думкою. А щоб спокус було менше, вживалася ціла система заходів, спрямованих до максимального обмеження інформації, яка надходила «з-за бугра». Як і раніше, порушникам цих

правил заборонялося взагалі займатися філософією, а багатьох позбавляли й волі. В 70-х роках хвиля арештів серед української інтелігенції прокотилася і нашим Інститутом. Мої колеги — Василь Лісовий і Євген Пронюк повною мірою відчували на собі жах таборів та спецпоселень.

І все ж Українська академічна філософія не лише вижила, а в деяких сферах спромоглася досягти результатів, що гідно увійшли до здобутку позитивного досвіду філософської культури.

Життя виявилось багатшим за схему, що визначала офіційно декретовані межі простору, відведеного для філософії. Як і в інших сферах тогочасного життя, поряд з легалізованою, відповідно цензурованою філософією, складалося поле існування «тіньової» філософії. У кухнях наших осель «хрущовках» читалися книги сучасних «буржуазних» філософів, точилися палкі дискусії, реально здійснювався філософський діалог, що формував культуру мислення кожного з нас. Але справа не обмежувалася кухнею. Суттєво, що результати, одержані на полі «тіньової» філософії, — бодай частково, проривалися крізь систему заборон, визначаючи далеко не однозначний результат сукупного здобутку легалізованої філософії. Клітина, до якої заганяли філософію, з часом втрачає свою міць і монолітну непорушність. Й там, де грати виявлялися не такими міцними, виникала можливість хоч трохи здобути простору для легалізації результату справді творчого філософського пошуку.

Чи не найбільш плідним полем для реалізації такого типу творчості виявилася сфера історико-філософських досліджень. Адже в канонізованій ієрархії філософських дисциплін, де на перших місцях розташовувалися «діамат», за ним «істмат», історії філософії, як правило, відводилося місце наприкінці — після філософських проблем природознавства, етики, естетики і атеїзму. Мірою сходження по цій ієрархічній драбині зменшувалася пильність цензорів та ідеологічних наглядачів, отже слабшала сила опору клітини, до якої було загнано філософію, й відповідно виникали дещо більші можливості для оприлюднення результатів творчого, власне філософського пошуку. Досить показово, що серед тем тогочасних дисертаційних робіт історико-філософська проблематика, як правило, переважала. До історико-філософських тем зверталися й ті

дослідники, які згодом сприяли прогресу інших галузей філософського знання. Зрештою, зважаючи на інтимний зв'язок філософії зі своєю історією, це об'єктивно додавало життєвих сил філософській думці в цілому.

Зрозуміло, й всередині історії філософії діяли досить жорсткі обмеження, й тут існувала своя ієрархія, що зумовлювала зворотню залежність можливостей творчого пошуку й жорсткості цензурних обмежень.

Вихідним у цій ієрархії було канонізоване визначення предмету історії філософії, за яким вона власне не повинна була й прагнути до максимально повного відтворення об'єктивної, наукової картини, обмежуючись аналізом розвитку наукового матеріалістичного світогляду та його законів. Що ж до того, що не вкладалося в схему передісторії діамату та істмату, то згадка про нього вважалася допустимою лише з огляду відтворення історії боротьби, яку вів і в якій обов'язково перемагав матеріалізм проти ідеалізму.

Зрозуміло, що найбільш привілейованими (а відповідно й найпильніше цензурованими) були праці, присвячені творчості фундаторів діамату — Маркса, Енгельса, Леніна, а в 40-ві — на поч. 50-х років Сталіна. Найбільше, чого вдалося досягти на цій ділянці історико-філософського знання, полягало в розхитуванні жорсткої схеми ленінсько-сталінського образу марксистської філософії. Адже, з огляду цієї схеми, яка й постулювалася як канонізований образ марксизму, під серйозною підозрою виявлялася позиція навіть творців цієї філософії. Не випадково, протягом десятиліть панування культу марксизму, ініціатори його так і не зважилися на повне видання зібрання творів К.Маркса й Ф.Енгельса.

Цей факт і став у нагоді під час зусиль, спрямованих на розхитування догматизму як хвороби, що чи не найбільше заважала нормальному процесові філософського пошуку. В 60—70-ті роки ця тенденція знайшла свій вираз у хвилі «марксистського фундаменталізму», що досить повно репрезентує багато праць співробітників Інституту того часу.

В центрі уваги дослідників опиняються ідеї К.Маркса, які не лише не увійшли, а певним чином суперечили догматизованому, ленінсько-сталінському образу марксистської філософії. Джерелом для акцентування уваги на такі ідеї стало звернення до рукописної спадщини К.Маркса й, передусім, «Еконо-

мічно-філософських рукописів 1344 р.» й «Економічних рукописів 1857—1858 років». На цьому ґрунті робляться спроби не лише продемонструвати, а й чітко визначити непридатність догматизму як принципу історико-філософської науки. Та це, останнє, власне й позначало межу можливого для історико-філософського пошуку за умов, в яких він змушений був здійснюватися. Якщо праці з посиланнями на цитати з рукописів К.Маркса, хай з незадоволенням, але допускалися (все ж таки — К.Маркс!), то зухвальцям, що зважувалися на цій підставі піддавати сумніву сам принцип догматизму, було не солодко.

Один показовий приклад.

1969 р., напередодні 100-річчя від дня народження В.І.Леніна, наш відділ, за відповідною директивою видав велику книгу під промовистою назвою: «Торжество ленінських філософських ідей на Україні». Відкрив її, як годиться, розділ «Ленінська філософська спадщина і деякі проблеми розвитку діалектичного матеріалізму на Радянській Україні». Автор розділу, В.І.Губенко, розпочав свій виклад аналізом інтерпретації спадщини Леніна в працях філософів, що виходили в Україні за часи існування Радянської влади. Наводячи численні зразки догматичної абсолютизації значення ідей Леніна, що мали на меті довести «неперевреність», «винятковість» їх, дослідник, між іншим, зауважував: «...Надмірне перебільшення винятковості певних положень ленінської теоретичної спадщини взагалі здатне вивести її за межі науки, наукового аналізу. Адже за такого хибного плину думок ніхто, крім Леніна, не в спроможності ні досліджувати її, ні тим більше, методологічно свідомо користуватися нею...

Надмірне наполягання на винятковості марксистсько-ленінської філософської спадщини, — узагальнював, підсумовуючи, В.І.Губенко, — хибне у багатьох відношеннях...» («Торжество ленінських філософських ідей на Україні» - К., 1969. - С 33).

Боже мій, що почалося! Академік Ф.Д.Овчаренко, який тоді обіймав посаду секретаря по ідеології ЦК КП України, виступаючи на широкій нараді, цілий абзац промови присвятив викриттю «ганебного» вчинку зухвалого науковця. Сенс філіпики, виголошеної секретарем ЦК, полягав у тому, що зараз, коли ми наближаємося до знаменної річниці — 100-ліття від дня народження В.І.Леніна, коли кожен з нас, що до-

торкнувся до скарбниці ідей генія, усвідомлює, як нам бракує слів, щоб виразити велич і неповторність думки вождя світового пролетаріату, є люди, що починають застерігати від надмірності зусиль, що їх докладаємо, співаючи осанну генію. В.Губенка було негайно звільнено з роботи. На довгі роки шлях до філософії йому закрили. На хліб він змушений був заробляти, влаштувавшись працювати в лабораторію організації праці якогось з галузевих міністерств. Лише більш ніж через 10 років йому вдалося влаштуватися на кафедрі філософії одного з київських військових училищ. Але життя його, як автора філософських праць і досліджень скінчилося у 1969 р. назавжди.

Не менш суперечливою постає й доля досліджень науковцями Інституту філософії спадщини видатних мислителів, що репрезентувала історію всесвітньої домарксистської філософії.

З одного боку, з огляду на стан й розподіл обов'язків в межах інституалізованої академічної філософії таких досліджень на Україні начебто взагалі не мало бути, В СРСР був утрадиційнений своєрідний розподіл обов'язків, в тому числі й в галузі академічних історико-філософських досліджень. Вивчати проблеми світової історії філософії слід було в центрі — в Москві. Периферії ж здебільшого відводилася роль спостерігача за відгомінном, що долітав до національних околиць здалеку, звідти, де проносився потужний потяг світового філософського прогресу. Показово, що в структурі нашого Інституту впродовж всієї його історії (й аж донині) відсутній бодай незначний підрозділ, спрямований на вивчення проблем історії світової філософії минулого. Отже, в колі планової тематики дослідження історії світової, немарксистської філософської думки минулого взагалі не передбачалися.

Але вони, такі дослідження, все ж таки здійснювалися у вільний від планової роботи час і за об'єктивним результатом демонстрували досить високий професіоналізм у вивченні передусім спадщини представників німецької класичної філософії. Я маю на увазі ініційовані співробітниками відділу діалектичного матеріалізму праці В.І.Шинкарука «Теория познания, логика и диалектика Канта» (1974), «Единство диалектики, логики и теории познания» (1977), здійснені ним же у співавторстві з московським дослідником В.Малініним розвідки з історії гегелянства, праці М. Булатова, збірка

«Критические очерки по философии Канта» (1975). «Очерки по философии Л.Фейербаха» (1982). У відділі логіки наукового пізнання було підготовлено працю М.Поповича «Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте» (1979) і працю К.Жоля «Сравнительный анализ индийского логико-философского наследия» (1981).

Переконаний, що й понині ці праці не втратили своєї цінності і гідні бути згаданими серед здобутків в галузі історико-філософської науки, спричинених діяльністю співробітників Інституту.

І все ж, чи не найвагомий внесок у сфері історико-філософських досліджень в Інституті філософії АН України здійснено в галузі історико-філософського українознавства.

Зрозуміло, й тут кожен позитивний результат досягався за умови жорсткого пресінгу, що здійснювався офіційною ідеологією. Абсолютно виключалася можливість позитивного вивчення всіх, кого кваліфікували як представника табору «націоналістів», «буржуазних філософів-ідеалістів» тощо. До пріоритетної сфери досліджень належала передусім плеяда діячів української культури, яких відносили до складу «революційних демократів». З більш раннього періоду — Григорій Сковорода, творчістю якого, вважалося, і започатковувалася історія філософії в Україні. Пріоритетність за тогочасних умов аж ніяк не створювала сприятливого ґрунту для творчого аналізу. Швидше — навпаки. Тут спрацьовував уже відзначуваний принцип зворотньої залежності. Пріоритетність теми зумовлювала наростання пильності ідеологічних цензорів до всього, що писалося про неї. Тим-то найбільшим результатом, що було досягнуто в галузі вивчення спадщини революційних демократів, можна хіба що вважати дискредитацію канонізованої схеми історико-філософського вивчення їхнього здобутку. Схема, зрештою, була немудрящою. Оскільки революційний демократ як ідеолог селянства мусив впритул наблизитися до ідеології пролетаріату, то відповідно його філософії повинно було бути притаманне:

1. Матеріалістичне вирішення основного питання філософії стосовно природи.
2. Він мусив наблизитися до матеріалістичного розуміння історії
3. Бути діалектиком.
4. Атеїстом і т. і. Сам же процес історико-філософського витлумачення нагадував іс-

пит, який вчитель влаштовував учневі. «Що первинне — матерія чи свідомість?» — суворо запитував історик філософії, наприклад у Т.Шевченка, і починав порпатись у його творах, відшукуючи цитату, яка, на його думку, містила відповідь на поставлене запитання. У підсумку екзаменований одержував відповідну оцінку — в чому він «підійшов впритул» до діалектичного матеріалізму і де він «зупинився перед» історичним матеріалізмом.

Але як бути, скажімо, з тим же Т.Шевченком, який взагалі не ставив перед собою тих питань, відповіді на які у нього вимагав дослідник? Адже не писав Т.Шевченко філософських трактатів, він був поет. Ця складність «долалась» на основі другого методологічного гріха офіційної науки. Вважалося цілком коректним аналізувати мистецький, поетичний твір, ігноруючи специфіку художньої творчості взагалі. Тим самим поезія перетворювалася на щось подібне до віршованого підручника з філософії. Так, власне, й доводилося, скажімо, визнання Т.Шевченком діалектичного закону загального розвитку на підставі славнозвісного «Все йде, все минає...».

Щоправда, подібне згвалтування поетичного тексту породжувало й небажані наслідки. Адже, якщо за прийнятим методом препарувати поетичний доробок Т.Шевченка, і, звичайно, не лише його, то можна було приписати поетові будь-яку позицію з того чи іншого філософського питання. І справді, що, скажімо, заважало на підставі аналізу шойно цитованого вступу до «Гайдамаків» оголосити Т.Шевченка агностиком («Куди воно ділось? Відкіля взялось? І дурень, і мудрий нічого не знає») чи гілозоїстом («.., душа жива. Як небо блакитне — нема йому краю, так душі почину і краю немає»)?

З цією складністю тогочасна офіційна історико-філософська наука теж намагалася впоратися, додаючи ще один гріх до переліку методологічних недоладностей. Йдеться про поширений метод купюр, що широко застосовувався під час відтворення історичного минулого. Все, що не вкладалося у задану згори схему, вважалося взагалі не існуючим. І справді, чого варто було «забути» якусь цитату з твору Т.Шевченка, коли начебто неіснуючими виявлялися цілі філософські системи, навіть імена їхніх авторів, коли як вже згадувалося, навіть К.Маркс і Ф.Енгельс так і не дочекалися видання повного зібрання їхніх творів. Такої ж долі за-

знала й Шевченкова поетична спадщина в багатьох тогочасних історико-філософських опусах. Чи не показовими щодо цього були численні публікації І.Д.Назаренка, за які його навіть відзначили званням лауреата Ленінської премії.

Слава Богу, ці твори писалися і публікувалися поза нашим Інститутом. Більш того в цей час в нашому відділі історії філософської думки на Україні досить активно розроблялися питання методології історико-філософського аналізу взаємодії філософії з різними компонентами культури. Спираючись на результати цих дискусій, я, зокрема, здійснив спробу проаналізувати складний механізм, що опосередковував взаємодію філософії з політикою («Соціальне середовище та історико-філософський процес». — 1969), філософії й мистецтва («У пошуках істини (взаємодія філософії і мистецтва)». — 1979), зрештою, узагальнити погляд на специфіку історико-філософського тлумачення тексту («Историко-философское истолкование текста». — 1981). Але книжки писалися, а реальна практика, на жаль, в багатьох випадках просто ігнорувала їх.

Щодо досвіду історико-філософського тлумачення Т.Шевченка то, гадаю, усвідомлена дискредитація офіційної методології аналізу стала можливою передусім не завдяки теоретичним міркуванням щодо особливостей історико-філософського тлумачення поетичних текстів. Вульгаризоване історико-філософське шевченкознавство зруйнувало себе з середини. Не мале значення щодо цього відіграв скандал, який розгорівся з приводу публікації у третьому номері московського журналу «Философские науки» за 1973 р. статті полтавського вченого І.М.Масича «К вопросу о мировоззрении Т.Шевченка». Мені здається, що тут щодо офіційної методи спрацювала відома українська приповідка: «Не так злії вороги, як добрії люди...» Автор статті щиро прийняв на віру методологію своїх вчителів, але певна наївність не дала йому змоги врахувати ті «маленькі хитрощі», про які не прийнято було промовляти вголос, але слідувати яким треба було неодмінно. Повіривши в те, що до спадщини Т.Шевченка можна підходити як до віршованого трактату, Масич вирішив послідовно, чесно, не вдаючись до будь-яких купюр, зібрати й відповідно витлумачити цитати з творів Т. Шевченка, що містять згадку про Бога. В результаті, як і слід було чекати, він одержав еkleктичну суміш

взаємно виключаючих одна одну позицій, яку й приписав Т.Шевченкові. Виявилось, що у Шевченка «революційно-демократичні переконання... поєднувалися з релігійно-ідеалістичними поглядами на світ», що «елементи релігійності у Шевченка поєднувалися з елементами атеїзму» («Ф.н.» — № 3, 1973. — С 95.). Стаття викликала обурення, її зміст не влаштовував нікого й засвідчував необхідність суттєвої методологічної переорієнтації в дослідженнях, зокрема, творчості Т.Шевченка. Про це в четвертому номері журналу писав тодішній завідуючий нашого відділу П.Т.Манзенко (див. його ст. «Некоторые вопросы исследования философских взглядов Т.Г.Шевченко» — «Ф.н.» — № 4, 1973).

Здавалося би, зрештою, хибна методологія себе дискредитувала і наставав час нових підходів і нових розвідок, присвячених творчості Т.Шевченка. Але замість очікуваного ренесансу на ниві історико-філософського шевченкознавства на довгі роки запанувало мовчання. По-старому писати стало соромно, по-новому — неможливо.

Дещо аналогічною була й доля історико-філософського вивчення спадщини Григорія Сковороди. Зрозуміло, Сковорода за часом стояв від марксизму на більшій відстані, аніж Т.Шевченко. Тим-то пильність цензорів була меншою й можливості для наукового погляду дещо більші.

Слушною нагодою для інтенсифікації зусиль по вивченню спадщини Г. Сковороди стало 250-річчя з дня народження видатного українського мислителя, яке широко відзначалося в країні у 1977 р. Значною мірою завдячуючи зусиллям співробітника нашого Інституту І.В.Іваньо (на жаль, дуже рано пішов з життя!) у 1973 р. виходить у світ в Києві і Москві двотомне повне зібрання творів мислителя. Певним суттєвим внеском до наукового вивчення спадщини Г. Сковороди стали підготовлені в Інституті і видані 1972 р. колективна монографія «Філософія Григорія Сковороди» і збірка наукових праць «Від Вишенського до Сковороди». І все ж таки й тут не обійшлося без втручання ідеологічних наглядачів. Показово, що чи не найбільш яскраві праці, які були тоді підготовлені, так і не побачили світу. Передані до видавництва і заплановані публікацією до 250-річчя Сковороди монографія І.В.Іваньо «Філософія і стиль мислення Сковороди» і книга Ф.Драча, С.Кримського та М.Поповича «Григорій Сковорода» понад десяти-

ліття змушені були чекати свого часу. Перша побачила світ 1983 р., друга — 1984 р.

Так, тиск відповідальних за правовірний образ філософського минулого відчувався на всьому полі історії. Але він був не однаковий на різних ділянках. Спрацьовував своєрідний «гастрономічний» підхід до визначення актуальності й важливості досліджуваної теми. Я називаю його «гастрономічним», оскільки він за своєю логікою нагадує міркування господині, що купує продукти, які не підлягають тривалому зберіганню. Цінність такого товару, зрозуміло, зростатиме залежно від часу, який минув з дня його виготовлення. Чим свіжіший продукт, тим дорожче він коштуватиме, й — навпаки. Приблизно за таким же принципом визначалася актуальність історико-філософського дослідження — чим ближче до марксизму, не лише за сутністю, а й за часом існування, — тим важливіше. Тому дослідження явищ, що відбувалися у XIX ст. вважалися більш актуальними, ніж тих, що мали місце у XVIII ст. А на вченого, який зважувався зазирнути ще далі в глиб віків, дивилися як на дивака, що заради власної цікавості копирсається у давно віджилих і майже не потрібних з огляду на потреби сьогодення питаннях. Не дивно, що в цій самій давнині пильність цензорів і наглядачів слабшала, отже виникали передумови для творчого, наукового пошуку.

І саме тут й було досягнуто чи не найбільш значних наслідків у сфері історико-філософських досліджень. Я маю на увазі започатковане з середини 80-років дослідження більш давніх етапів нашої вітчизняної історії філософії й передусім спадщини професорів Києво-Могилянської Академії. За ініціативою тодішнього директора Інституту П.Копніна було створено дослідницьку групу, яку очолила В.Нічик (до складу її в різні роки входили М.Кашуба, М.Рогович, Я.Стратій, В.Литвинов, І.Захара та ін.), що здійснила велику роботу по введенню до складу діючого фонду історико-філософської науки цілої плеяди мислителів, що активно вели діалог зі своїми сучасниками — представниками західноєвропейської філософської думки XVII — поч. XVIII ст. Їхня діяльність започатковує на терені не лише української культури, а в регіоні православного слов'янства в цілому зародження й поступ професійної філософії як самостійної ділянки духовного здобутку цих народів.

Зусиллями цієї групи дослідників вперше було введено до активного фонду історико-філософської науки спадщину Т.Прокоповича, І.Гізеля, Г.Кониського, С.Яворського та багатьох інших репрезентантів Києво-Могилянської Академії, здійснено опис курсів з філософії, що зберігаються у відділі рукописів ЦНБ НАН України. Це суттєво збагатило уявлення про теоретичні джерела наступних речників української філософської думки. По суті вперше стало можливим з'ясування особливостей взаємодії вітчизняної філософії з культурою західноєвропейського Середньовіччя, Відродження, Реформації, раннього Просвітництва.

Дуже нелегким був цей крок, здійснюваний українськими істориками філософії. Адже до наших днів збереглися латиномовні рукописи філософських трактатів професорів Києво-Могилянської Академії. Тому перш ніж здійснювати історико-філософських аналіз, слід було дешифрувати й прочитати рукописи трьохсотлітньої давнини, здійснити переклад їх і лише після того приступати до історико-філософської інтерпретації. Реалізація завдання ускладнювалася тим, що необхідно було добре володіти латиною й бути ґрунтовно обізнаним з середньовічною філософською культурою, зі здобутком західноєвропейської й вітчизняної думки XVII—XVIII ст. На жаль, комплексу таких знань тогочасна (а великою мірою й сучасна) філософська освіта не давала. Знавці класичних мов, що виховувалися на філологічних факультетах, одержували знання з філософії, як правило, в межах оглядового курсу з діамату та істмату. Що ж до вихованців філософського факультету, то їхнє знання як середньовічної філософії («поповщина», «провалля», «темна пляма» в історії прогресивного поступу філософії), так і латина (обсяг знань її приблизно дорівнювали тим, які філологи одержували з філософії) були мізерні. Не випадково кістяк групи, яку очолила В.М.Нічик, склали вихованці відділення класичної філології Львівського університету. Саме там студенти мали змогу не лише добре оволодіти давньогрецькою мовою і латиною. У них виховували здатність до відчуття культурного контексту, в якому здійснюється генеза та функціонування того чи іншого тексту. Крім іншого, цьому сприяла діяльність відомого фахівця в галузі класичної філології, культури, в тому числі й філософії (досить нагадати його фундаментальну працю, присвя-

чену Демокриту) С.Я.Лур'є, якого в часи боротьби з космополітизмом було «зіслано» з Ленінграда до Львова (недарма кажуть: «Не було б щастя, та нещастя помогло!»).

Молоді вихованці Львівського університету були запрошені до нас в аспірантуру, під час якої вони мали суттєво підвищити рівень власної філософської культури, вчитати й перекласти текст певного філософського трактату, що належав представникові Києво-Могилянської Академії, і лише після того здійснювати історико-філософське витлумачення досліджуваного тексту. Справді, титанічну справу зроблено ними!

її результатом стали численні публікації перекладів творів професорів Києво-Могилянської Академії й монографії, наукові розвідки, присвячені цій славетній сторінці нашої історії філософії.

Дослідження спадщини професорів Києво-Могилянської Академії теж не обійшлося без опору з боку охоронців офіційної доктрини. Підставою для сумніву щодо доцільності цієї діяльності, були запитання, які не раз доводилося чути. «А для чого так уважно вивчати спадщину якихось попів?». Доходило до анекдотів. Пам'ятаю, тривалий час лишалося під сумнівом видання в московській серії «Мислителі минулого» книги В.М.Нічик, присвяченої Феофану Прокоповичу лише тому, що відповідальні видавці не зважувалися помістити на обкладинці (обов'язково в тій серії) портрет філософа у вбранні, відповідному його духовному сану.

Зрозуміло, вже зроблене — лише початок великої роботи. Адже серед понад двохсот рукописних філософських текстів професорів Києво-Могилянської Академії, що збереглися до наших днів, детально вивчено близько двадцяти. Але ці два десятки закладають фундамент наукового здобутку, на який спиратимуться наступні покоління дослідників.

Звернення до вивчення спадщини професорів Києво-Могилянської Академії стимулювало спрямування дослідників у глибокі віки до пізнання джерел вітчизняної філософської думки. Дослідження М.Поповичем, В.Горським, С.Бондарем, Т.Голіченко та ін. міфології східних слов'ян і філософських ідей в культурі Київської Русі, вивчення і публікація текстів українських діячів доби європейського Ренесансу, філософії в братських школах, Острозькому науково-освітньому центрі зроблені В.Нічик, В.Литвинозвим, Я.Стратій не лише дають можли-

вість вибудувати загальну картину історії української філософії, починаючи з найдавніших часів, а ї сприяли збагаченню методології історико-філософської науки. Цей здобуток, сподіваюсь, стане в нагоді наступним поколінням істориків філософії.

Час завершувати свої суб'єктивні нотатки про об'єктивні втрати й здобутки історико-філософської науки під час нелегкого шляху, пройденого моїм рідним Інститутом впродовж 50 років його існування.

Про необхідність закінчувати працю нагадують й онуки — настав час, коли дідусь повинен розповісти їм чергову казку. Дивні вони у мене. Серед широкого репертуару казок, який ми з ними вже опанували, є кілька — найулюбленіших. Ці казки вони готові слухати чи не щодня, хоча не лише добре пам'ятають кожне слово, а й пильно стежать, щоб дід під час розповіді не відступив ані на крок від канонізованого тексту, зажди поправляючи мене, якщо таке трапляється.

Такі казки, як правило, я розповідаю, коли втомився — адже тут оповідач діє в автоматичному режимі, не напружуючись. Ось і зараз... «Жив собі дід та баба. Якось каже дід: «Спечи мені, бабо, колобок», — починаю я. І раптом, не звільнившись від роздумів про шлях, пройдений нашою інституційною філософією, зринає здогад — чи не нагадає моя «ювілейна» розповідь казку про колобка? Чи не схожа доля колобка зі шляхом,

пройденим філософією в моїй країні впродовж минулого н'ятидесятиліття? Адже дід та баба зробили колобок, щоб з'їсти його. Та надто життєстійким виявився він — і від діда втік, і від баби, і від зайця, і від вовка, і навіть від ведмедя. Всіх обійшов хитрун-колобок, рятуючи своє життя, не зважаючи на небезпеку, що загрожувала йому на кожному повороті... Щоправда, кінець у казочки — не дуже веселий. Знайшлася таки хитра лисичка й проковтнула колобка. Слава Богу, філософію не спіткав такий сумний фінал. І все ж, чи настав уже час святкувати остаточну перемогу? Чи всі зрадливі лисички лишилися позаду? Боюсь, що ні. Чи не така зрадлива лисиця вже зараз надихає он того колобка-філософа, який здійснюючи «перебудову», рішуче скинув з п'єдесталу носіїв абсолютної істини, ідолів вчорашнього дня й заходився знімати на п'єдестал нових героїв, перетворюючи їх на звичайних ідолів?

А он ще одна лисичка гладить по головці другого колобка, який замість «наукового комунізму» закликає до побудови «наукового націоналізму».

А там ще одна, чи не найстрашніша — здраною й порожньою торбою в руці, а на торбі напис: «бюджет Інституту філософії...».

Ні, рано втрачати пильність! І все ж, я оптиміст і щиро вірю, що фінал розповіді про долю української філософії надалі не нагадуватиме сумного кінця славнозвісного казкового колобка.